

MİMARİDE İMGENİN SARSILMASI: SANCAKLAR CAMİ ÖRNEĞİ

Fatih ŞAHİN¹, Yusuf SENNOU²

¹Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, fatihshahin@ktu.edu.tr, Trabzon, Türkiye
²Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, [yfsennou@hotmail.com](mailto:yf.sennou@hotmail.com), Trabzon, Türkiye

ÖZET

İmge oluşumu, çevrenin sunduğu soyut ve somut bilgilerin toplamı üzerinden bellekteki temsili durumuyla okunmaktadır. İnsan ve çevre arasında kurulan diyalog, algı değişiminin olumlu kullanımı, tanımak/tanıtmak, fiziksel ve psikolojik davranışların biçimlenmesindeki üstlenilen rol, bellekte yer alan imge durumuyla özetlenmektedir. Kişilerin hafızalarında görselleştirilen imgeler, yere, mekâna, kente dair değişim gösterse de, çevresel bileşenler, yaşananlar/yaşanmışlıklar, parçalanmış anlam çıkarımları üzerinden bütünde toplumsal imgenin bulunmasını desteklemektedir. Kent imgesi ya da toplumsal imge, kent sakinlerinin aidiyet hislerini güçlendirmekte ve gündelik yaşam akışkanlığını kolaylaştırmaktadır. Sancaklar Cami tasarımı, çok bilindik, geçmişi sürdüren, takip eden örnek yapıların ötesinde gündemi bir miktar değiştirecek, bazı paradigmaları kaydıracak, mimariyi yeniden düşünmemizi sağlayacak imgesel özellikleri ve çözümleri içinde barındırmaktadır. Çalışmada, Sancaklar Cami tasarımına yön veren, fiziksel mimari ve tematik oluşumlar ilişkisinde değişen imgeler, mekânsal analizler ile irdelenmiştir. Güncel tartışmaların odağında yer alan cami tasarımları ve söylemleri üzerinden yapılan bu analizler, kavramsal açılımlar ve yere özgü biçimlenme kaygıları ile bellekte yer alan cami imgesine farklı bir bakış açısı kazandırmış, yeni yapılacak tasarımlar için bilgi üretimine olanak sağlayacak altyapı kurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İmge, Öz, Anlamsallık, Mimari Yorum, Sancaklar Cami.

SHAKING THE IMAGE IN ARCHITECTURE: THE CASE OF THE SANCAKLAR MOSQUE

ABSTRACT

Image formation is read with its representation in memory over the sum of the abstract and concrete information presented by the environment. Dialogue established between people and the environment, positive use of perception change, recognition/promotion, the role assumed in the formation of physical and psychological behaviors are summarized by the image stance in memory. Although the images visualized in people's memories show changes regarding the space, place and city, it supports the existence of the social image in the whole through environmental components, lived experiences and fragmented meaning inferences. The image of the city or the social image strengthens the sense of belonging of the city dwellers and facilitates the fluidity/habit of daily life. The design of Sancaklar Mosque includes imaginative features and solutions that will change the current architectural agenda, shift some paradigms, and make us rethink architecture, beyond the well-known examples that perpetuate the past. In the study, the images that shape the design of Sancaklar Mosque and change in the relationship between physical architecture and thematic formations were examined with spatial analysis. These analyzes on mosque designs and discourses, which are at the center of current debates, have brought a different perspective to the mosque image in memory, conceptual expansions and site-specific shaping concerns, also has been constructed a groundwork that will allow the production of information for new designs.

Keywords: Image, Essence, Semantics, Architectural Interpretation, Sancaklar Mosque.

1. GİRİŞ

İslam felsefesinin özü niteliğinde inşa edilen camiler imgeselliğini, simgeselliğini, anlamsallığını sanat ve mimari yaklaşımlar ile tezyin etmekte ve işlevsel kurgusu toplanma/cem olma özelliği göstermektedir. Birarada ibadet edebilme ve mistik bir iç yolculuk için tasarlanan camiler, yazılı kaynaklarda form/biçim üzerine özel bir yönelme, tarif olmamasına rağmen tarihsel süreç içinde gelenekselleşmiş cami mimarisi karşımıza çıkmaktadır. Farklı coğrafyalarda kültürel, iklimsel değişimler biçim ve işlev ilişkisi üzerinden tipolojik yaklaşımları etkilemekte, değiştirmekte inanç eksenli birlik ve bütünlük mesajını yansıtmaya devam etmektedir.

Modern mimarinin, geleneksel cami karakteristiği üzerinden yeni yorumlamalar, okumalar ve tematik yaklaşımlar sunarak geçmiş ile gelecek arasında kurulan diyalogun sürdürülmesi için kültürel simgelere dönüşen öğeleri/imgeleri kullanması, yere özgü farklı tasarımları güçlendirmektedir. İslam sanatının somut ve soyut gerçeklikler üzerinden mimariyi biçimlendirmesi, dünya ötesi bir yaşamın varlığını esas alarak birlik inancını parça bütün ilişkisinde mekânsal açılımlarla yansıtmaya yaratıcıya ulaşma hedefi olarak görülmektedir [1]. Anlamsallığını görünmeyen yüzüyle taşıyan İslam mimarisi, işlevselliğinin ötesinde algısal sürecini makro-mikro kozmos değişiminde/dönüşümünde tamamlayarak temel gayesini metaforik kavramlar üzerinden (mutluluk, keder, neşe, yeis, sükunet takva, saygı, rıza, tevekkül, şükür) ön plana çıkarmaktadır [2].

Sanatsal istemler, insan ile çevre arasındaki etkileşme süreciyle var olan duyum, algı, eylem ve imgeleri içermekte ve sunulan çevrenin deneyimlenmesi, yaşanması ile zihinde oluşmaktadır. Her bireyin algısal değerlendirme kriterlerinin farklılık gösterdiği, bütüncül olmadığı imge etkileşimi öncelikle duyularla başlamaktadır. Bir yapının imge olarak değer kazanması yani im halinden imge haline gelmesi kent ve kentli üzerinde bıraktığı etkiye ve güce bağlı görülmektedir. Kent imgesi, imler arasından kenti temsil etme görevini üstlenerek ayrılmakta ve mimari tasarım süreçlerinin bağlantılı olduğu sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve tarihi değişimleri destekleyerek imge kurgusunu mimarlık söylemleri üzerinden somutlaştırarak ön plana çıkarmaktadır [3]. Söylemin fiziksel mekâna dönüşümünde yakalanan imgesel ara kesitler, gereksinimlerin karşılanmasındaki en büyük payı mimari tasarıma yüklemektedir. Birçok yapı, kentlerin kimlik çizgisini oluşturmakta ve silüetini belirlemektedir. Kenti oluşturan renk, biçim, doku, doluluk, boşluk oranlarının aşama aşama algılanmasını sağlamak, kentli için anlamlı, tanımlanabilir, açık, okunabilir bir mekân yaratma ve sağlıklı bir çevre oluşturmada önem kazanmaktadır [4].

İmge, bireylerin zihinsel yapısında duyumsal farklılıklara rağmen, nesnel öğelerin bir uyarıcı olup olmamasına bakılmaksızın, hayali bir zeminde yorumlanması olarak görülmektedir. İmge olan bir obje, ilk algılama sürecinden sonra, bağlamından bağımsız hatırlama serileri içinde yenilenen imge üretimini zihin üzerinden tekrar yapmaktadır. Bu süreçte imgeyle kurulan bağ, bireysel ve kolektif hafıza ilişkisini güçlendirmekte ve kurguladığı üretimin ilk andaki anlamından daha fazlasını ortaya çıkarmaktadır [5].

İmgenin üretimi, tasarımcı ve kullanıcı arasındaki zamansal seri dizilerinin ortak anlamlar çıkarımlarıyla yapılmaktadır. İmge ve alıcısı arasındaki anlatılan mesajlar/ileteler, anlam ilişkisi, zamanla alıcının da imgeye anlamlar yüklediği sarmal bir üretim sürecine dönüşmektedir [6]. İmge bir göstergedir ve belli kişilerin kabul etmiş olduğu kurallar aracılığıyla bir anlam değeri taşımaktadır [7, 8]. Bir şeyi gösteren, görünebilir kılan, soyut gerçeği somutlaştıran imgeler, kullanıcıları tarafından seçilmiş, doğru bulunmuş, uzlaşmış

kültürel değerler içinde bir şeyi başka bir şeye benzetmek veya başka bir şeyle anlatmak için kullandığımız kavramlar ya da simgeler olarak görülmektedir [9].

Çalışmanın ana omurgasını oluşturan imge kavramı, varlığını somutlaştırmak için bir uzama ihtiyaç duymaktadır. Mimari imlerin biraradalığı kentsel boyutta bütüncül okumayı sağlamakta ve birçok anlamın çeşitliliğine işaret etmektedir. Kenti meydana getiren mimari yapıların temelinde olan im kavramının ve imden kaynaklanan temsil değeriyle birlikte çoğulculuğun içindeki ayrımlar ile desteklenen imgeler fiziksel mimari yapısıyla tanıtıcı özelliklerini ön plana çıkarmaktadır. Örnekleme alanı olarak seçilen Sancaklar Cami, tasarım sürecinde ve sonrasında alışılmış bağlamdan/bağlamcılıktan kopmasıyla; sunulan anlamının ötesinde farklı kitlelere, değişim gösteren iletişim araçları ile salt varlığı üzerinden yeni imgeler ve yan anlamlar üretebilmektedir. Mimari tasarımının tematik mekân kurgusundaki düşünsel geçişleri benzer örneklerinin ötesinde kalarak, yeniyi, farklı olmayı öz üzerinden tevazu ve fazlalıklarından arınma kavramlarıyla yakalamaktadır.

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Mimari imge oluşum sorunsalı, cami tasarım üslubunu/dilini, mimarlık kuram ve pratiğini etkilemektedir. Tasarımların kimliksel ve bağlamsal kazanımları, aidiyetleri, yere özgülüğü, dönemsel yapı temsiliyeti üzerinden şekillenmektedir. Küreselleşmenin indirgemeci tutumu ve teknolojik ilerlemelerle özdeşleşen benzer/taklit edilen biçimlenme, form, strüktür oluşumları tasarıma girdi sunmaktadır. Bu anlayış, mimari kimliğin kaybolmasına, kentsel görünümün aynı karakterler üzerinden değişmesine/bozulmasına neden olmaktadır. Emre Arolat'ın (EAA) tasarımı olan Sancaklar Cami aldığı ödüllerle kabul edilen başarısının yanında, mimari felsefesi alışılmışın dışında, ezberleri bozan fiziksel ve tematik oluşumu belleklerde yer alan cami imgesini tersine çevirmektedir. Biçimsel kaygıların belirleyicisi tematik tasarım kurgusunda yer alan imge sorunsalının Sancaklar Cami'nin çoğulcu bir anlayışın dışında kalan özgün mimarisi üzerinden incelenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada yöntem olarak doküman analizi, alan çalışması/yerinde tespit, gözlem, fotoğraflama ve tasarımcıyla (Emre Arolat-EAA) online/çevrimiçi görüşme tekniği kullanılmıştır.

Literatür Araştırması: Konu ile ilgili genel doküman araştırması yapılmıştır. Emre Arolat'ın tasarımları için benimsediği yere özgü yaklaşım ve tematik düşünsel/fikirsal verilerin belirlenmesi, bilgi kaynağına yönelik eskizler, fotoğraflar, çizimler, notlar, seminerler, konu ile ilgili yapılan tezler, yazılan kitaplar ve EAA ofisinin 2004-2023 yılları arasında tasarladığı, uygulama-fikir projeleri incelenmiştir

Alan Çalışması: Bu aşamada Sancaklar Cami'sinin imgesel oluşumu ve mimari bileşenlerinin parça bütün ilişkisi içinde konumlanmalarını sağlayan form oluşumları, mekânsal düzen-dizimsel kurguları, sirkülasyon-odak mekânları, mekânsal kapalılık-iç-dış ilişkisi, tasarımı destekleyen diğer kalitelerin mekânsal yansımaları yerinde tespit edilmiştir. Sunmuş olduğu sanatsal ve mimari mekân kalitelerinin farklılaşması, alışılmışın ötesinde yenilikçiliği, özgün tasarım düşüncesi dikkate alınarak seçilen ve yerinde incelenen, Sancaklar Cami kendi işlevi içinde etkili bir örnek olduğu ortaya konmuştur. İncelenen yapı üzerinden elde edilen veriler, fiziksel oluşum analizleri için grafiksel olarak tablolara dönüştürülerek yorumlanmıştır.

3. SANCAKLAR CAMİ İMGESEL OLUŞUMU VE MEKÂNSAL ANALİZLER

Emre Arolat (EAA) tarafından 2013 yılında, İstanbul Büyükçekmece’de tasarlanan Sancaklar Cami, forma dayalı taklit edilen güncel mimari tartışmalardan uzaklaşmakta ve dinsel bir mekânın özüne odaklanarak tematik imgeler ile bezenmiş çözümler üretmektedir [10, 11]. Günümüz cami mimarisine algısal yönden sanatsal, estetik çıkarımlarla farklı bakış açıları sunan ve cami imgesini ters yüz eden Sancaklar Cami, alışılmış mimariden uzak yeni tip modellerin geliştirilmesi ve kendine özgü mimari oluşumlara örnek olacak nitelikte görülmektedir [12].

Genel mimarisi, araziyle ve bulunduğu doğayla uyum içinde, göze çarpmayan, alçak gönüllü olarak nitelendirilen form biçimselliğinde kubbesiz örtüsü, prizmatik minaresi ile ön plana çıkmaktadır (Şekil 1). Kütleli oluşumu, mekânsal kurgusu, imgesel obje eklentileri zihinlerde ve belleklerde yer alan cami algısıyla radikal bir şekilde oynamaktadır.

Şekil 1. Sancaklar Cami'nin göze çarpmayan mimari formu ile topoğrafyaya dokunması [13]

Caminin dışarıdan fark edilmeme kaygılarının ötesinde, kütleli olarak kendini göstermeyen yer altında biçimlenen yapısı, mütevazı atmosferi yakalamaktadır (Şekil, 2). Minarelerin yükseklikle, kubbelerin çapla yarıştığı güncel cami tartışmalarının olduğu bir dönemde Sancaklar Cami, İslam ibadethanesini farklı tematik ve özgün yönüyle ele almaktadır [14].

Şekil 2. Sancaklar Cami'nin yer altında kalan iç mekân atmosferi [13]

Kuran' ın, İsra Süresi 37. Ayetinde “Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Asla yeri yaramazsın, boyca da dağlara eremezsin” anlamından çıkarılan tevazu şiarı, tasarımı yönlendiren kavram olduğu Sancaklar Cami girişinde duvar üzerinde yer alan kitabede Emre Arolat'ın kaleme aldığı metinde dışa vurulmaktadır:

Öz

Herhangi bir yer burası, secde edilen.
Temizdir.
Tevazu şiarıyla imar edildi.
Ne övünür şekliyle, ne kabırır eşkâliyle.
Yaratanla insan arasına girmez görkemiyle.
Kaçırır.

Biçimlerin ardında gizlenen özü arar daha ziyade.
Hafifçe ilişir yeryüzüne.
Adeta hemhal olur hem tepeyle hem de vadiyle, doğadan ödünç aldığı cildiyle.
Sanki hep oradaymışçasına.
İçi de sadedir dışı gibi, takıp takıştırmaz, bağırıp çağırılmaz.
Dedim ya, alçak gönüllüdür.
Kible duvarını yıkayan ışıktır yegâne tezyinatı.

Cami, çevredeki kapalı site konumundaki yapılardan yoğun kullanımlı otoyol ile ayrılan, kırsal bir alanda yer almaktadır. Caminin üst avlusundaki yeşil peyzajın etrafını çevreleyen yüksek yatay duvarlar arasından geçildiğinde, dışardaki karmaşık dünya ile bağ koparılmakta beden ve bakış deneyimi açısından alanın hem zamansal hem de mekânsal algısının uzatıldığı fark edilmektedir [15]. Zemin kaplamasının parçalı artikülasyonu ile desteklenmiş mekânsal yayılım bileşenleri kır peyzajlı avlu-bahçe-cenaze tören alanı-seyir terası ve bunların arasında yükselen minare-kule ile cami imgesel varlığını güçlendirmektedir. Sancaklar Cami, geçmişten gelen mimari ortak kabulleri yeniden yorumlayarak, işlevselliği ve kullanılabilirliği biçimsel değişimleri/yenilikleri bağlamsal tematik söylemin yönlendirmesiyle desteklemektedir. Mimari sembollerin yer aldığı cami, İslam öğretisindeki ibadet ritüelleri aracılığıyla oluşturulan duygu birlikteliğinin, gelecek nesillere aktarılabilmesi için geçmişten referans alan imgesel mekân elemanları korunmaktadır. Bu sembollerin çevre ile birlikte biçimsel uyumunun ve gündelik hayattaki devamlılığının sağlanmasının tasarıma özgün kimliği yansıttığı görülmektedir.

• Avlu

Geleneksel kültür sürekliliği içinde geçmişte olduğu gibi bugün de cami avlusu zamansal saate göre işleyen bir kamusal alan niteliğinde hâlâ gündelik yaşamda yerini korumaktadır. Camilerde avlu, zamanın kavrandığı aslında yok olduğu yer, zamansız/sonsuz bir mekân olarak görülmektedir. Tüm tarih ve zaman katmanlarını aynı anda barındırır; hatta çok katmanlı bir zaman olarak da ifade edilerek mimarinin önemli yaşayan/yaşanan parçası olma kimliğini üstlenmektedir [16, 1, 17]. Sancaklar Cami'nde avlunun sınırları onu bilinen dünyadan (çevreden) fiziksel olarak koparmayıp, aksine yaşamın kendisi olmaktadır. Gündelik hayatın içinde bir arınma, buluşma, düşünme ve öğretme/öğrenme alanı olarak da varlığını sürdürmektedir. Yatay duvarlar içinde kalan üst avlu, yeşil doku sürekliliğinde taş malzemeye kaplanmış düşey boyutta yükselen prizmatik minare kütlesi ile ön plana çıkmaktadır. Şekil zemin ilişkisinde mekânın yere dönüşümünü sağlayan işaretler, yapının ibadete yönelik tasarlandığını keskinleştirmektedir. Yapı oturumundan kaynaklı iki avlu oluşumu arasındaki bağlantı batı yönünde doğal örtü devamlılığında olan topoğrafik kaskat biçiminde kademelendirilmiş kesik taş yüzeyli basamaklar ile sağlanırken, alt avluda yer alan abdesthane, imam lojmanı, kütüphane ve erkek-kadın ibadet mekânına geçişler aynı kottan yapılmaktadır. İslam dininde bir metafor olarak kullanılan huzuru, barışı simgeleyen zeytin ağaçları, akışkan ve durağan su öğeleri, tefekkür ortamı sunan lineer taş oturma mobilyaları kullanıcılarını caminin iç atmosferine hazırlamaktadır.

• Örtü

Örtü sistemi, yer çekiminin dikey yapılanmasına karşı yatay kuvvet uygulama eylemi olarak tanımlanmaktadır. Sistemin kurulması ve sabit bir biçime getirilmesi meşakkatli işlerin başında gelmektedir. Açıklığın geçilmesine bağlı olarak değişim gösteren taşıyıcılardan oluşan sistem, simgesel boyutta (gök, yer, evren vs.) mekânsal örgütlenmenin biçimselliğini ve işlevselliğini etkilemektedir [18, 19]. Sancaklar Cami'nin örtü sistemi, topoğrafik yükselen üst avlunun, yapı içine kademeli olarak yansıtılmasıyla elde edilmektedir. Örtü üstünde

doğanın sürekliliği peyzaj ile desteklenerek erişilebilir/görülebilir üst avlu düzlemi oluşmakta, örtü altında ise, betonarme ve çelik plaklar arasında kalan iç mekân, kible duvarı üzerindeki örtünün yırtılmasıyla aydınlatılarak geniş açıklıklı tek hacim boyut etkisi yakalanmaktadır.

• İbadet Mekânı (Harim)

İbadet mekânı, farklı geometrik karakterlerde kurgulanabilirken, yönlenme eksenine kible yönü üzerine kurulmaktadır. İbadetin gerçekleştiği bu mekân merkezi bir toplanma noktası olarak görülmektedir [20]. Mekânsal büyüklük içeren örneklerde taşıyıcıların görülebildiği yan bölümler, ana mekândan ayrılmayıp iç mekânı genişleten, görsel bağ kurulan parçalardır [21, 22]. Sade ve minimal çizgilere sahip olan yapı, dış mekândaki akışkan yönlendirici basamakların, iç mekânın zemin ve tavanı üzerinde sürdürülmesi ile tek hacim içinde bütünsellik sağlanmaktadır. Geniş saf sırasını belirleyen lineer kademelerle, hacim algısını güçlendiren mekânsal imgeler, kible duvarı, mihrap, minber, kürsü ve müezzin mahfili görsel perspektif içinde yeniden yorumlanarak, biçimsel değişimlerle birlikte sunulmaktadır. Harimin doğu duvarı siyah cam panellerle kaplanarak sülüs yazı örneğinde vav harfi ve içinde yer alan bir ayetle (Allah'ı çokça zikret, Ahzap/41) tezyin edilmektedir. Vaaz kürsüsünün bulunduğu iç mekâna dönük yüzey ile mihrap duvarı arasındaki sirkülasyon alanıyla lojman bağlantısı sağlanmakta, gereksinim halinde ana mekâna geçilmeden merdivenlerle kürsüye çıkış verilmektedir. Yapının iç mekân yönlendirici imgeleri, betonarme kalıp izli kible duvarı, kat boyunca yükselen mihrap nişi, kademeli saf düzeni ve merkezden dağılan tavan geçiş sistematiği olarak ön plana çıkmaktadır. 6 basamaklı dairesel minber, tasarım bütünlüğü içinde mihrap duvar yüzeyine konumlandırılıp, gerekli durumlarda minare içi merdiven ile dış mekân bağlantısı sağlanmaktadır.

•Mihrap, Minber, Kürsü

Mihrap, Kâbe yönünü gösteren, niş olarak ön plana çıkan, iç mekânı/harimi belirgin kılan ve ibadet edenleri yönlendiren imgedir [23]. Minber, kademeli/basamaklı yükselerek çıkılan yer anlamına gelmekle birlikte cuma ve bayram namazlarında hatibin hutbe okuması için hizmet vermektedir [24]. Kürsü, özel vakitlerde hatibin kendini dinleyenlerle görsel/işitsel bağ kurduğu yerden yükseltilmiş vaaz verilme amacı ile kullanılmaktadır [25].

İç mekânda ışık kombinasyonu ile birlikte kademeli saf mekânları yönlenmesi yapılırken, mihrap, minber ve kürsü mimariyle uyumsal özellikte minimal üslupta kendini göstermektedir. Böylece tasarımda hem simgesel bir referans kullanılmakta hem de, kibleye yönlenmenin eylemsel ve algısal bütünlüğü sağlanmaktadır. İç mekâna girildiğinde temaşa edilen ilk imge, bütün mekânı etkisi altına alan bürüt beton yüzeyli, üzerinde ışık gölge blok geçişlerin olduğu kible duvarıdır. Güneş ışığının gün içindeki değişimi/dönüşümü duvar yüzeyinde bırakılan düşey beton kalıp izi perdeleşmesi sağlanmakta, yapay aydınlatma ile de desteklenerek kibleye yönelim etkisi güçlendirilmektedir. Betonarme mihrap nişi ve 6 basamaklı minber kademelenmesi kible duvarıyla asimetrik etkileşim içinde harimde konumlanmakta ve kadınlar mahfiliyle sunulan ön safta olma, ibadet edebilme isteğine karşılık zemin kot düzenlemesiyle yanıt verilmektedir. Siyah cam yüzeyli sülüs vav harfinin yer aldığı duvarda dışarı çıkarılan boşluk, bütünün parçası olarak karakterize edilip kürsü yükseltilmekte ve ana mekân ile görsel/işitsel bağ kurulmaktadır.

• Kadınlar Mahfili

Sınırlandırılmış mekânlar olarak bilinen mahfillerden olup, kadınların ibadet etmeleri işlevselliğini esas almaktadır. Bu mahfiller mekânın yapısına bağlı olarak zeminden yükseltildiği gibi haremin bir bölümünün sınırlandırılmasıyla da biçimlenmektedir [26, 27]. Sancaklar Cami'nde kadınlar mahfili dikdörtgen formlu ana mekânın ön bölgesinde yer

almakta seperatör paneller ile ayrımı yapılarak aynı anda erkekler ile birlikte kadınlar, kible duvarına yakın olabilmektedir.

• Müezzin Mahfili

Namazın belli bir silsile içinde eda edilmesini sağlayan, müezzin için haremin herhangi bir noktasına tahsis edilmiş fevkani mekânlardır. Yüksekçe mekândan haremin tamamına hakim olma ve özellikle imam ile koordinasyonunun sağlanması gayesiyle mekânsal örgütlenmede önemli görülmektedir [27]. Sancaklar Cami ana mekânı içinde kademeli iniş biçimselliğinde olan zemin, saf düzenini sağlarken mahfil oluşumu iki basamak birleşimiyle düzeltilen ve köşelerine konumlandırılan demir korkuluklarla sınırlandırılmaktadır.

• Son Cemaat Mekânı

İç mekân ile dış mekân arasında bağlantı kuran/geçiş sağlayan, namaza geç gelenler ya da namaz saatleri dışında kullanıma açık olan ibadet mekânı olarak tanımlanmaktadır [28, 1]. Sancaklar Cami girişlerinin önünde yer alan betonarme saçak altında korunaklı yatay taş duvarların önünde ve arkasında, sabit olmayıp gerekli durumlarda hasırlar serilerek görevini yerine getirmektedir. Cami harimine davet eden hazırlık mekânı olan son cemaat yeri, avlu ile bağlantılı duvarların yatay geçiş boşlukları üzerinden ana mekân ile görsel iletişim aracına dönüşmektedir.

• Minare

Ezan okunan yer/mi'zene olarak tanımlanmasının yanında yapıyla kütleli bütünlüğü sağlayarak, mekânın yere dönüşümünün ilk temaşa ögesidir [29, 30]. Sancaklar Cami minaresi taş kaplamalı masif görümlü simgesel bir gösterge olarak tasarımda yer almaktadır. Yer altında konumlanan ana ibadet mekânının aksine yüzeyde görünür hacmiyle düşey dengeyi egemenliğini sağlamaktadır. Sadelik esasında kurgulanan keskin hatlı prizmatik taş kule, üst kenarına yerleştirilen metal plak üzerindeki sülüs yazıyla Allahuekber lafzı ön plana çıkmaktadır.

• Musalla

Namaz kılınan yer anlamına gelen musalla, cemaatle kılınması gereken üstü açık geniş mekânları ifade etmektedir. Cenaze namazının kılınması için kibleye paralel yerleştirilmiş taşlar yaklaşık 1 m. yüksekliğinde (bel hizasında) ve 2 m. boyunda dikdörtgen şeklinde yekpare olup, sert taş malzemelerden imal edilmektedir [31, 32]. Sancaklar Cami'nde yapının geometrisiyle uyumlu, üst avluda yatay taş duvarlar arasında üç adet dikdörtgenler prizması biçimselliğinde yekpare musalla taşı yer almaktadır. Cenaze alanının üstü gerekli durumlarda açılabilir/kapanabilir şekilde örtülü fonksiyonel bir mekanizmaya sahip olup, duvar yüzeyinde ve çizgisel zemin sürekliliğinde yükselen alternatif lineer oturma bankları bulunmaktadır.

• Kapılar/Portal

Kapılar duvar gibi masif bir kütleli içindeki boşluk, iki mekânı birbirine bağlayan ve başlangıç çizgisini teşkil eden geçiş elamanıdır [33]. İç ve dış mekân ayrımında bir yüzey olmasının yanında ana mekâna/harime girecek insanlara derinlik ve görsel erişim sunarak ölçeksel değişime hazırlanmaktadır [34]. Sancaklar Cami'nde yatay hareketli duvarların arkasında avluya açılan iki adet kapı, harim bağlantısını sağlamakta ve ayrı girişi olan kadınlar mahfili kapısı, konik olarak yükselen taş duvarın iki adet düşey beton blokla dik kesilmesi ile tanımlanmaktadır.

• **Ayakkabılık**

Halı kaplı olan ibadet mekânının öncesinde kullanılan ve ayakkabı çıkarma hattının temiz tarafına yerleştirilen ayakkabı dolaplarının bulunduğu geçiş mekânıdır [22]. Sancaklar Cami harim giriş duvarının yüzeyindeki ahşap karesel düzenleme ile birlikte, dış mekân çıkıntılı dairesel ayakkabılık alanı giriş yanında yer almakta ve görünürlüğü önündeki duvar ile engellenerek mekânın atmosferi gereksiz öğelerle bozulmamaktadır.

• **Abdesthane**

İbadet öncesinde abdest ihtiyacının karşılanması için fonksiyonelliği ön plana çıkan cami dışındaki temizlenme/arınma/ferahlama alanıdır [35]. Sancaklar Cami'nde alt avluda paralel duvarların arkasında kalan cami girişinin yanında, dışarıdan görülmeyen bir aksta yer almaktadır. Tuvalet, lavabo, düşük döşemeli lineer abdest alma birimlerine tek bir kapıyla erişim sağlanmakta ve dış mekânda egemen olan taş duvar sürekliliği, iç mekânda da çizgisel biçimlenen muslukların arkasında kalarak devam etmektedir.

• **Kütüphane/Toplantı Salonu**

Camiler donatıldıkları fonksiyonlar ile birlikte sadece ibadet etme mekânı değil, aynı zamanda düşünme, öğrenme, okuma, bilgilenme, tanışma, sohbet etme vb. olanakları sunan esnek kullanımlı kütüphane merkezli sosyal mekânları içinde barındırmaktadır [25]. Sancaklar Cami'nde alt avlunun kuzey tarafında, kütüphane ve toplantı salonu bulunmaktadır. Ana yapıdan ayrı olup, dikdörtgen taban alanlı, betonarme saçaklı, taş kaplamalı duvarları ile genel tasarım temasına uyum göstermekte, yere kadar uzanan pencerelerin şeffaf yüzeyleri ile sokak avlu etkileşimini/iletişimini sağlamaktadır. Ahşap pencere önü karesel kafes sistemi ve mobilya tefrişatı lineer aksta görülmektedir.

• **Tefekkür Alanı**

Halvet/halvetgâh/çilehane olarak tanımlanan hücrese odalar, kullanıcılarının nefislerini terbiye etmek, iç/ruhani yolculuklarında devinimi yakalamak için bireysel ve toplu biraradalık sunulan mekânlardır [36]. Sancaklar Cami, doğa ve insanı bir araya getirirken, iki farklı avlunun basamaklı düşey birleşimi üzerinde yer alan duvarlardaki boşluklardan açılan vistalar, su, zeytin ağacı ve oturma öğeleri ile düşünsel süreklilik alanı güçlendirilmektedir. Yapının yalın/sade ana mekân oluşumu ışık gölge diyalogu ile desteklenirken kullanıcılarına içsel mistik yolculuk için yalnız kalma ve fazlalıklardan arınma imkânı vermektedir.

• **Tezyinat/Süsleme**

Mimarinin cazibesini, çekiciliğini, mistik değerini artırmak ve estetik, dekoratif ortam oluşumu için tezyinat/süsleme sanatı yapılmaktadır [37]. Sancaklar Cami'nin tematik fikirsel yaklaşımı sadelik üzerine yoğunlaşırken kible duvarının brüt beton etkisi, ışık gölge birleşimi ana mekânı/harimi tanımlamaktadır. Malzemelerin kullanımı yalınlığı destekleyen detay çözümleri üretip netlik kazandırırken, siyah cam yüzeyli sülüs vav harfinin yer aldığı içinde Allah'ı çokça zikret (Ahzap/41) ayeti ile tezyin edilerek kürsü duvarının mekân içindeki etkisi artırılmaktadır.

Mimari tasarımda çeşitli yaklaşımlar doğrultusunda biçimlendirilen kütle mekân ilişkisi, fiziksel boyut ve çözüm önerileri üzerinden okunabilmektedir. Çalışmanın amacına uygun olarak fiziksel oluşumlar ve mimari ile ilgili yapılan araştırmalardan ve analizlerden mekânsal kalite çıkarımları yapılarak formu anlamaya ve yapının, mekânın özüne inmeye yönelik yöntem ortaya çıkarılmaktadır. Bu kapsamda, Emre Arolat'ın (EAA) Sancaklar Cami

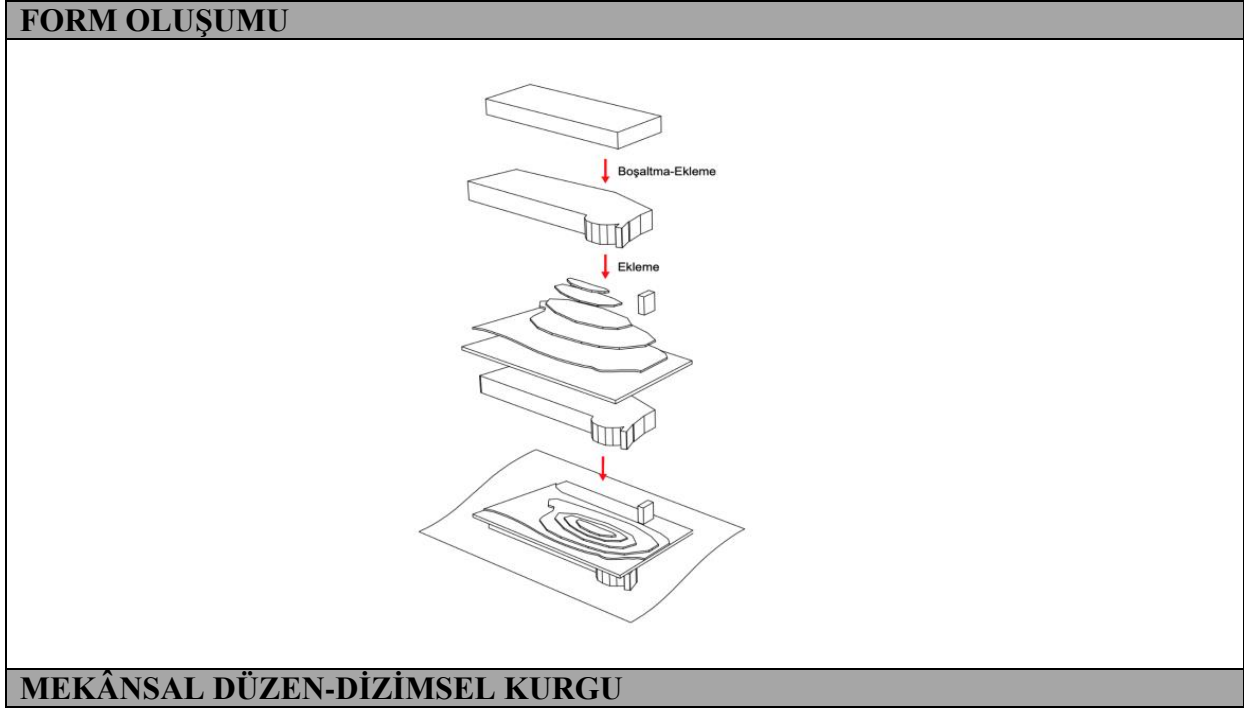

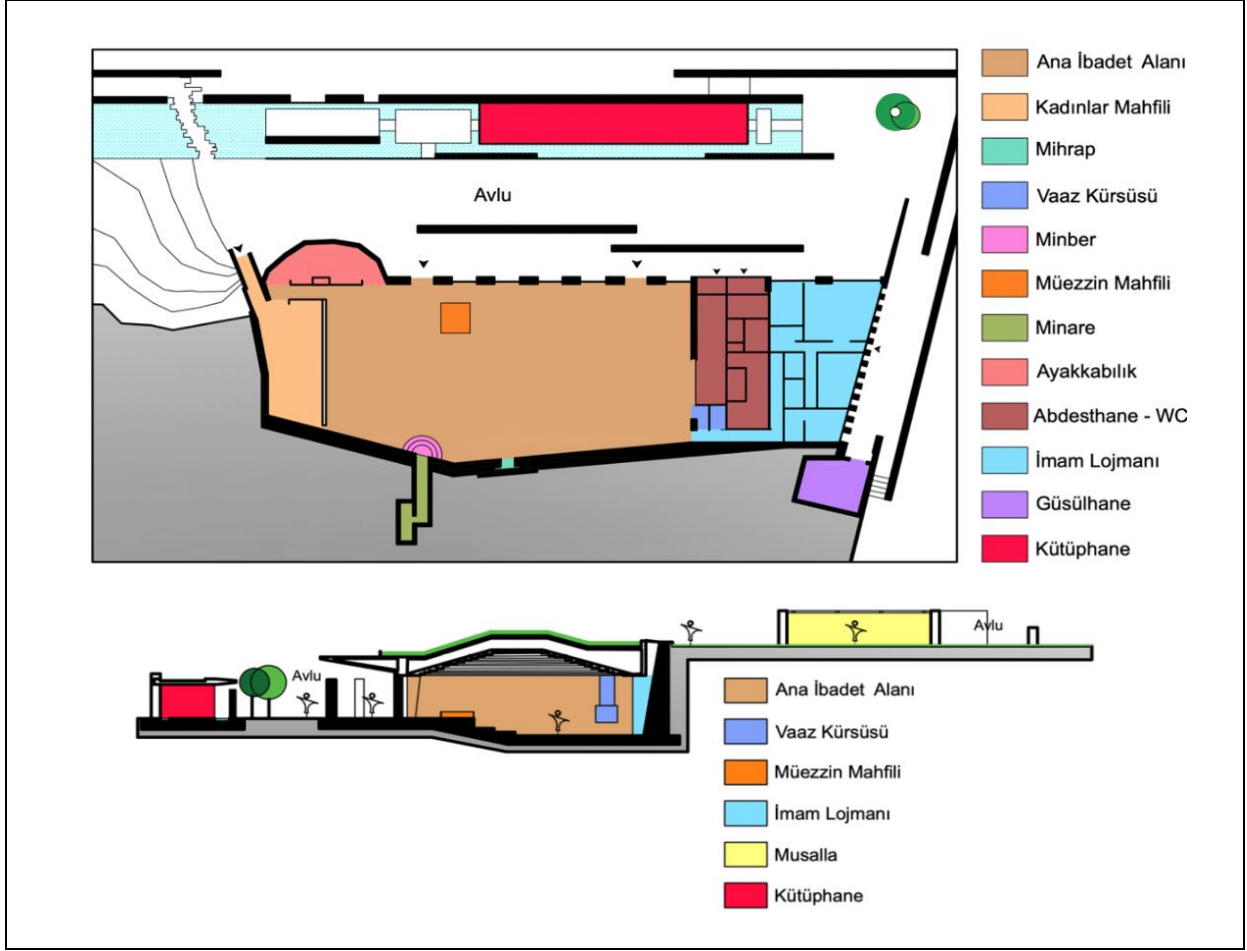
tasarımında ön plana çıkan fiziksel oluşum kalitelerinin belirlenmesi ve analiz yöntemleri için aşağıda verilen kaynaklar incelenmiştir;

- Jürgen Joedicke (1985), Space and Form in Architecture
- Egon Schirmbeck (1987), Idea, Form and Architecture
- Pierre Meiss (1989), Elements of Architecture
- Rob Krier (1991), Architectural Composition
- Geoffrey H. Baker (1997), Design Strategies in Architecture

Fiziksel oluşum analizlerinin teknik ve kalitelerin belirlenmesi için araştırılan yazarların ortaya koydukları tanımlamalar, açıklamalar, örneklemeler ve değerlendirmeler Sancaklar Cami yapı analizi için altlık sunmaktadır. Bu bağlamda, form oluşum katmanları ve kütsel çözümlemeler için mekânsal düzen, dizimsel kurgu, sirkülasyon, odak mekânlar, mekânsal kapalılık, iç-dış ilişkisi ve diğer kaliteler incelenen yapı üzerinden grafiksel olarak Tablo 1, 2, 3, 4 de verilmektedir.

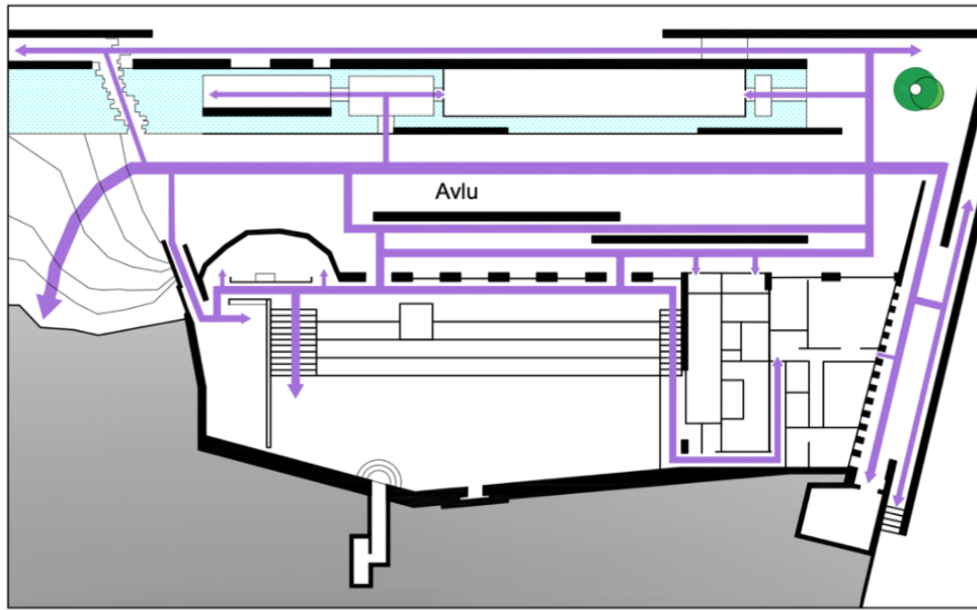
Tablo 1. Sancaklar Cami form oluşumu ve mekânsal düzen-dizimsel kurgu analizi (Sancaklar Cami projesi EAA arşivinden temin edilerek yazarlar tarafından yeniden çizilerek işlenmiştir.)

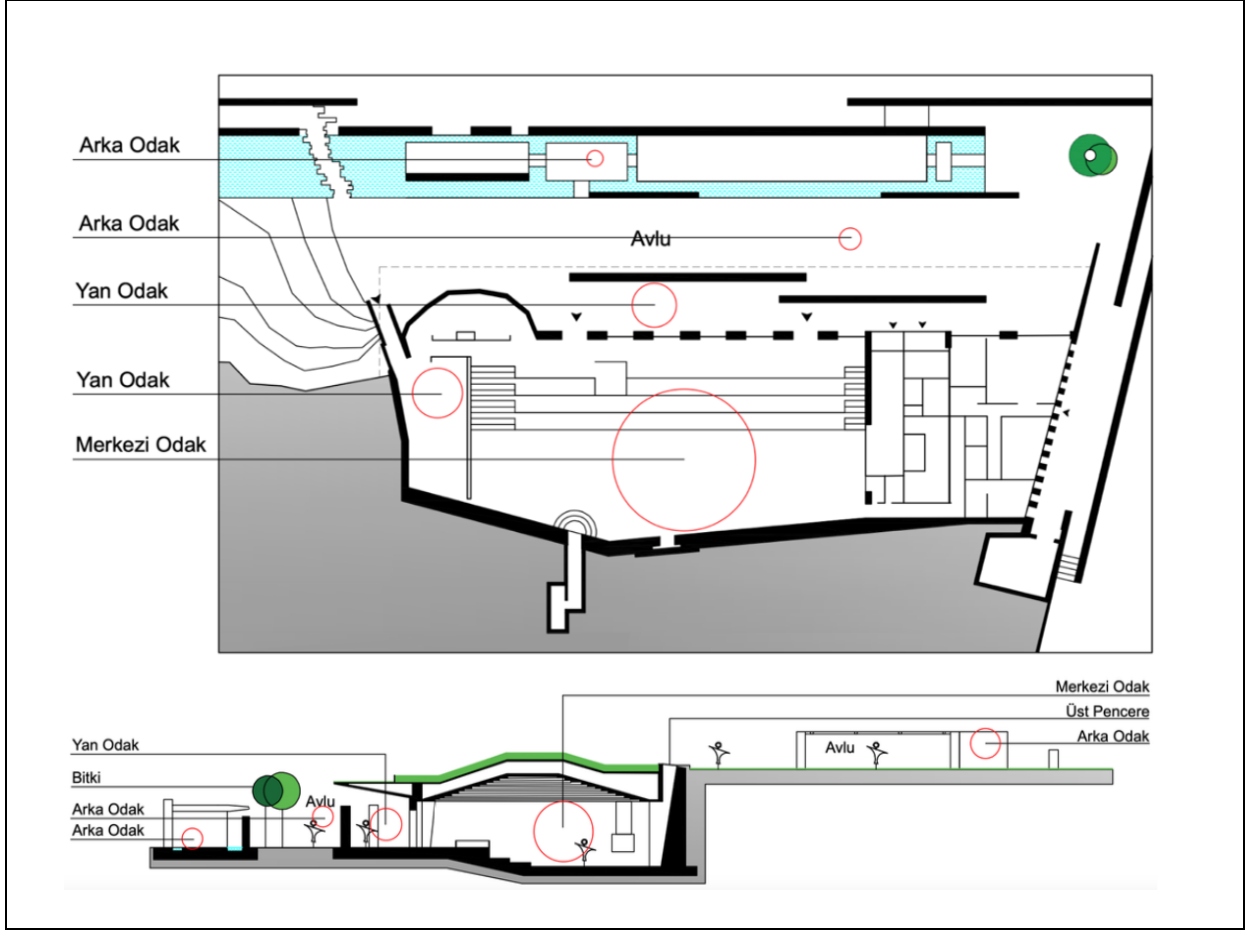

Tablo 2. Sancaklar Camii sirkülasyon ve odak mekân analizi (Sancaklar Camii projesi EAA arşivinden temin edilerek yazarlar tarafından yeniden çizilerek işlenmiştir.)

SİRKÜLASYON

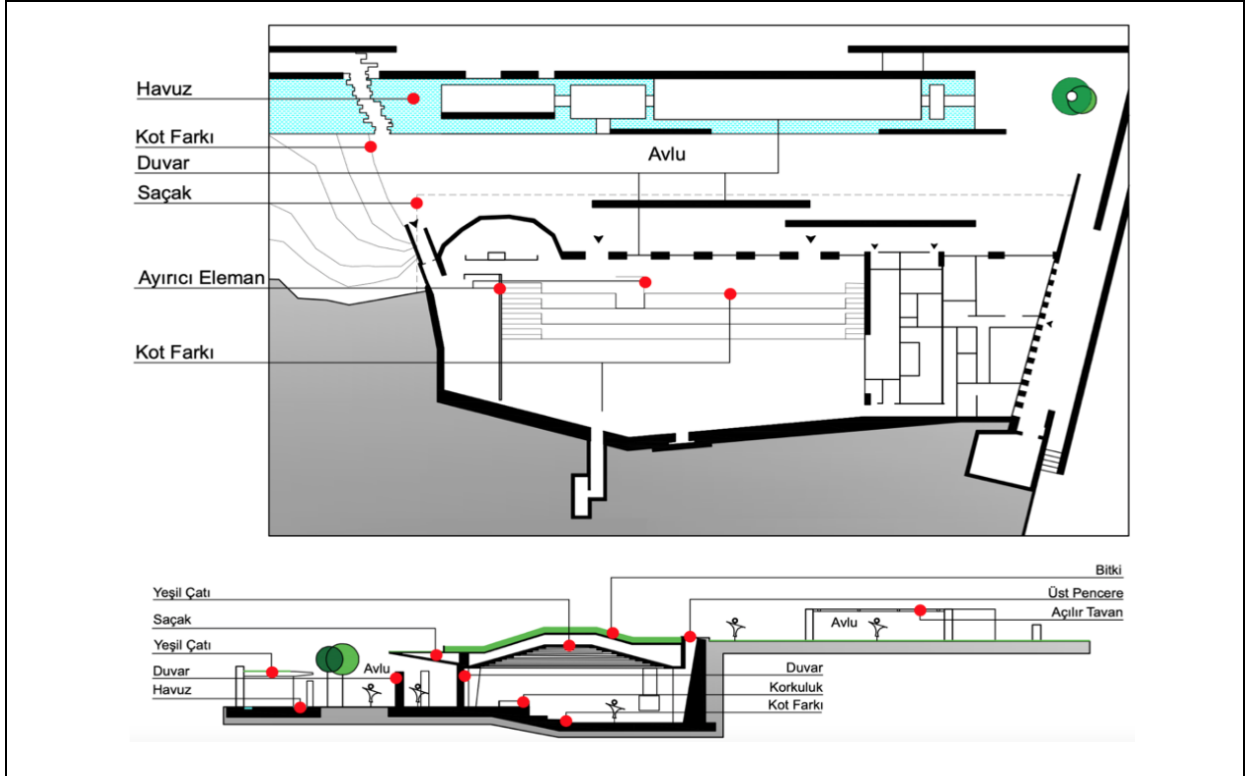

ODAK MEKÂN

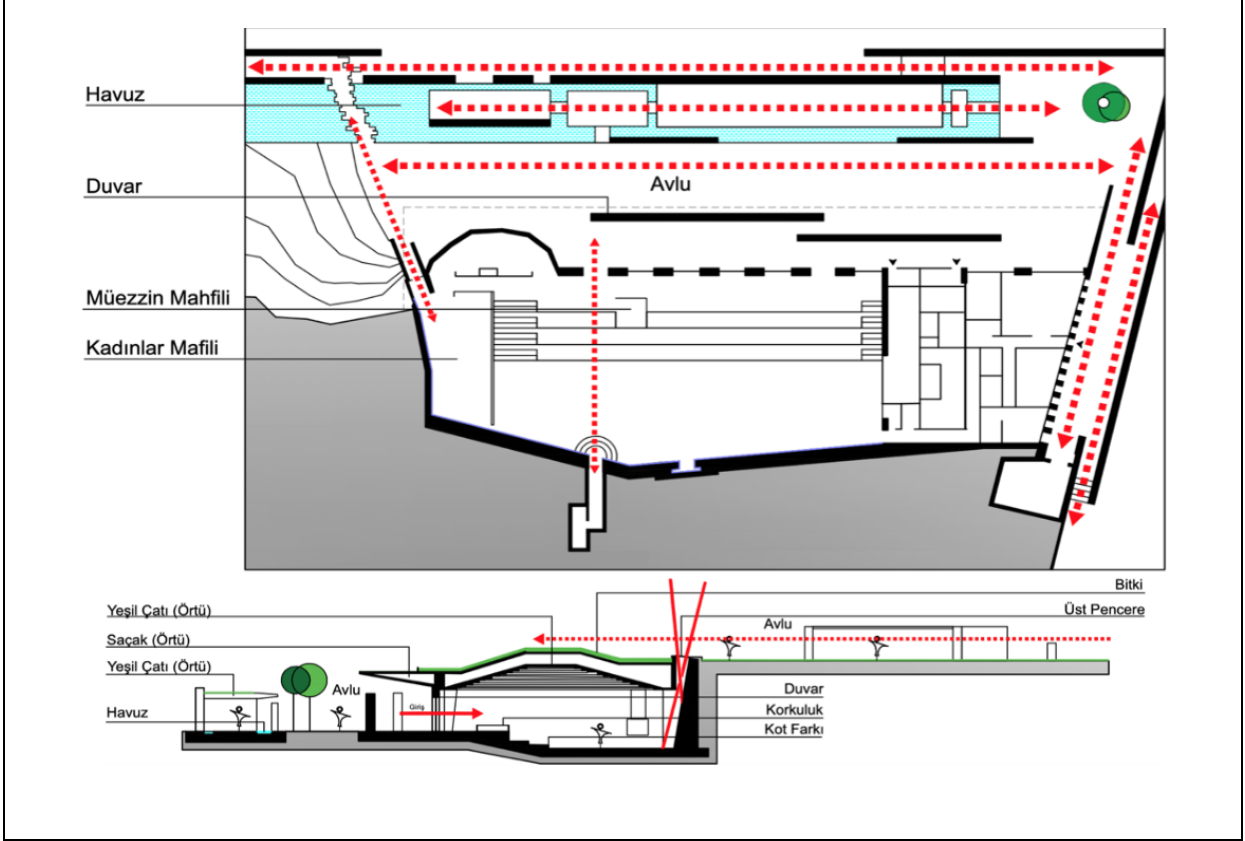

Tablo 3. Sancaklar Cami mekânsal kapalılık ve iç dış ilişkisi/akışkanlık analizi (Sancaklar Cami projesi EAA arşivinden temin edilerek yazarlar tarafından yeniden çizilerek işlenmiştir.)

MEKÂNSAL KAPALILIK

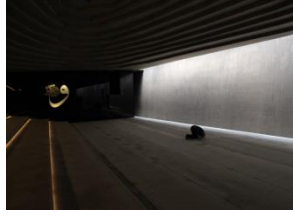

İÇ-DİŞ İLİŞKİSİ/AKIŞKANLIK

Tablo 4. Sancaklar Camii diğer kaliteler analizi [13, 38]

DİĞER KALİTELER				
SU				
Havuz	●			
Çeşme				
Kanal	●			
Doğal				
YEŞİL				
Çim	●			
Çiçek	●			
Çalı	●			
Ağaç	●			
AYDINLATMA				
Doğal/Cephe				
Doğal/Çatı	●			
Yapay/Dolaysız				
Yapay/Dolaylı	●			
KOT FARKI				
Rampa				
Merdiven	●			

Çökertme	●			
Yükselti	●			
RENK				
Ana				
Ara	●			
Sıcak				
Soğuk	●			
DOKU				
Doğal	●			
Yapay	●			
Sert	●			
Yumuşak	●			
MALZEME				
Ahşap	●	Metal	●	
Doğal Taş	●	Cam	●	
Plastik		Beton	●	
Alçı		Kompozit	●	

4. BULGULAR VE İRDELEMELER

Emre Arolat (EAA) tarafından tasarlanan Sancaklar Cami imgeselliğinin incelendiği bu çalışmada, yapının fiziksel oluşumlarının analizleri tamamlanarak, irdelemeleri yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda analizlerde yer alan; mimari bileşenler için avlu, örtü, ibadet mekânı (harim), mihrap, minber, kürsü, kadınlar mahfili, müezzin mahfili, son cemaat mekânı, minare, musalla, kapılar/portal, ayakkabılık, abdesthane, kütüphane/toplanı salonu, tefekkür alanı, tezyinat/süsleme sanatsal imge oluşumları kendi özelinde irdelenip parça bütün ilişkisi kurulmaktadır. Yapı tasarımında gerekli görülen yönlendirici/tanımlayıcı etmenler için, formun biçimlenmesi, mekânsal düzen, dizimsel kurgu, sirkülasyon, odak mekân, mekânsal kapalılık, iç-dış ilişkisi/akışkanlık ve diğer kaliteler başlıkları ile örtüştürülmüştür.

Mimari bileşenler ile yapı arasında zorunlu ve benzer fiziksel özellikler gösteren biçimlerden/ögelere uzak, katı bir duruşun ötesinde düzenli, yalın bir tasarım yorumlaması yapılmaktadır. Hareketli iç mekân oluşumuna ışık, gölge oyunları katılmakta yaşayan, yaşanan odak kurgusal sınırları uzaklaştırarak ögelerin sürekliliğini/devamlılığını sağlamaktadır. İfade yoğunluğu katılan imgesel yaklaşım tematiği, bütün yapı üzerinde hareketlilik etkisini artırmakta, mimari sanatsal ögelerin anlamsal varlık çıkarımlarına destek olmaktadır.

Soyutlama esasında tematik çıkarım özelliği, alışılmışın aksine zihinlerde olanı değişime uğratma üzerinde yokluk ve varlık bilincinin birlikte yapıya yansıtılması sürecini kapsamaktadır. Mekânsal ve kullanıcı merkezli duruma göre şekillenebilen ayırım olsa da, genelinde her iki kavramsal mimari yaklaşımın birlikte kullanılması tasarıma özgünlük katmaktadır. Allah ile kul arasında hiçbir engel bırakmayan yoklukta varlığı, varlıkta yokluğu hissedebilme üzerine yoğunlaşan imgesel yaklaşım içeren söylemler ve sanatsal anlayış

yapının ibadethane olma yönünü ön plana çıkarmaktadır. Sancaklar Cami fiziksel mimari mekân okumaları için belirlenen kaliteler kapsamında analiz edilip aşağıdaki bulgulara erişilmiştir:

• **Formun Biçimlenmesi**

Topoğrafyayla özdeşleşen, kendini bulan, kot oturumu ve yerleşim kararları ile uyum gösteren tasarım, kendi içinde dışarıdan görülmeyen biçimsel etkisi ile sonsuzluk algısını güçlendirmektedir. Belli kalıplarda kalan, taklit içeren tip önerilerinin aksine form oluşumu, şekil zemin ilişkisi, mekânsal atmosfer ve sunduğu kompozisyon özgünlüğünü, mimari dilini desteklemektedir. Asal form olan dikdörtgen prizmasına aynı anda çeşitli ekleme ve boşaltma yapıldıktan sonra kütleli eklemelere tabi tutulup eğimli bir yüzeye entegre edilmesi ile ortaya çıkmaktadır.

• **Mekânsal Düzen/Dizimsel Kurgu**

Mekânlar, tanımlanmış bir alan olan ana ibadet yeri etrafında biraradalık oluşturduğu için yapı kümeli organizasyona sahip görülmektedir. İki kottan oluşan bu yapıya ana giriş üst kottan gerçekleşmektedir. Giriş ardından yarı kapalı olarak musalla taşı ile dikdörtgen prizması şeklinde minare konumlanmaktadır. Merdivenler ile alt kota ulaştıran yürüyüş parkuru cami girişi ile bağlantılı olan avluya yönlendirmektedir. Avludan direkt ana ibadet mekânına ulaşabilmektedir. Bu mekân içinde cami bileşenleri olan mihrap, minber, vaaz kürsüsü ve müezzin mahfili bulunmaktadır. Yan mekânlarda abdesthane, wc, kadın mahfili, ayakkabılık ve doğrudan geçişi olan imam lojmanı yer almaktadır. Bunun dışında aynı kotta, ana yapıdan bağımsız kütüphane ve gasilhane ayrı olarak yerleşim göstermektedir.

• **Sirkülasyon**

Yapının giriş kapılarının alt avluya doğrudan bağlantılı olması, yaya sirkülasyonu akışkanlığı için önemlidir. Sirkülasyon aksları daha çok avludan başlayarak diğer mekânlara yayılmaktadır. Kadın mahfili ve imam lojmanı için yaya sirkülasyonu hem avludan hem de ana ibadet alanından desteklenmektedir.

• **Odak Mekân**

Yapının işlevini sağlayan ana ibadet mekânı, yapı için merkezi odak olarak algılanmaktadır. Yan odalarda kısmen kapalı avlu ve kadın mahfili yer alırken, arka odakta arka avlular, havuz alanı, otopark, yürünebilir çatı ve kütüphane bulunmaktadır.

• **Mekânsal Kapalılık**

Yapıda mekânsal kapalılığı destekleyen ve algısal etkiyi güçlendiren çeşitli öğeler parça bütün dengesini sağlamaktadır. Düşeyde duvar, korkuluk, kot farkı, ayırıcı eleman ve su öğeleri, yatay düzlemde ise yeşil çatı, tavan, açılır tavan ve saçaklar ön plandadır.

• **İç-Dış İlişkisi/Akışkanlık**

Mekân bağlantıları görsel olarak giriş kapıları ve üst pencere ile kurulmaktadır. İç mekânı dış mekândan tamamen ayıran elamanlar ise çatı, saçak ve duvarlardır. Caminin iç ve dış kısımlarında akışkanlık, ağırlıklı bir biçimde yapının doğu-batı eksenine paralel gerçekleşmektedir. Kesit düzleminde ana kütlelerin yer altında olması sebebi ile üst kotta bulunan ana girişten itibaren manzaraya karşı yönelme esas alınmakta ve cami girişi önünde mahremiyeti sağlamak için ayırıcı duvarlar kullanılmaktadır.

• Diğer Kaliteler

Su ögesi, alt avluda zemin taş dokusuna bağlı biçimlenmekte/yayılmakta, duvar yüzeyindeki çötenler ile hareketlendirilmektedir. Yeşil alanlar, üst örtüde, zemin taş kaplama aralarında, kaskat ile geçilen kademelerde, lineer gelişen avlularda çim, çiçek, çalı ve ağaç şeklindedir. Yapının aydınlatması doğal olarak üst pencereden sağlanmaktadır. Yapay aydınlatma sadece dolaylı bir biçimde temin edilmektedir. Kot farkları yapının ana ibadet mekânında çökertme ve merdiven, dış mekânlarda sadece merdiven biçimindedir. Yapıda ağırlıklı olarak (ara/soğuk) gri ve tonları ön plana çıkarken, belirli yerlerde siyah (ana/soğuk) ve kahverengi (ara/sıcak) gibi renkler seçilerek çeşitlilik artırılmaktadır. İç mekânda doğal yumuşak dokulu yüzeyler, malzeme ve kot tekrarları ile yapay sert dokulara dönüşmektedir. Yapı genelinde belli olacak şekilde brüt beton, doğal taş kaplama, ahşap kafes, üst pencerede cam, kapı ve ayırıcı elemanlarda metal, ahşap ve kompozit çalışıldığı görülmektedir.

5. SONUÇ

Cami tasarımlarının kent düzleminde mekân ve yer ilişkisi kurularak imgelenmesi; yapıların görsel yansımaları, sarsıcı etkileri, yönlendirici fikirsel/düşünsel verileri ve sanatsal yaklaşımları insanların belleğinde izler bırakmaktadır. Sunulan imgelerin niteliği, sayısı ve mimari karakterleri ile toplum üzerinde olumlu/olumsuz etki bırakarak bağ kurmasına ve anlam yüklemesine neden olduğundan fiziksel kurgu çeşitlenmesine zemin hazırlamaktadır. Düşünsellik, tasarımda imgeselliğin başlangıcını yapmakta ve inşa edilmesiyle fiziksel bir gerçeklik üzerinden okunarak ifade biçimlenmesi somut olarak topluma aktarılmaktadır.

Sancaklar Cami, İslam sanatının özümsemesi, mimari yaklaşımın yeniliğe açılması, zaman birikiminin/gereksinimin anlaşılması, benzer/taklit/kalıp ürünler döngüsünün bırakılması, fikirsel yaklaşım ve mekânsal imge yorumlamaları ile ön plana çıkmaktadır. Biçimin topoğrafya düzleminde geri çekilerek görünürlüğünü kaybetmesi, tüm zamana ait veriler ve kültürel yansımalarından soyutlanması ile tasarım desteklenmektedir. Yere özgü mimari biçimlenme ve düşünselliğin yönlendirdiği sade/yalın mekân örüntüsü, belleklerde yer alan cami imgesini sarsarken, geleneksel objelerden, öğelerden ve kalıpsal sıkışmışlıktan soyutlanmaktadır. Mimari temsiliyeti, üslubu güncel mimarlık ortamında yeni bir tipoloji önermese de, değişen/gelişen düşünce ve toplumsal algı farklılıklarını ortaya koymaktadır. Sancaklar Cami, değişimi/farklılığı/özgünlüğü mimari kültür ve sanat arasında kullanıcılarına yansıtarak cami tasarımında mekâna ve yere dair yeni bir imge görünümü/algısı sunmaktadır. Bu bağlamda, zamanın gereksinimlerine alternatif yanıt verebilen, teknolojik gelişmeler ile donatılan, kullanıcı odaklı, biçimsel/şekilsel imge olmanın ötesinde kendini tekrar etmeyen, özgün yeni cami tasarımlarının öne çıkması gerektiği düşünülmektedir.

Not: Bu çalışma Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı'nda hazırlanan Öğr. Gör. Dr. Fatih ŞAHİN danışmanlığında yürütülmüş olan "Emre Arolat'ın Mimarlığı Üzerine Monografik Bir İnceleme" başlıklı, Youssef SENNOU'nun yüksek lisans tezi temel alınarak üretilmiştir.

KAYNAKLAR

- [1] Çaycı, A. (2017). *İslam mimarisinde anlam ve sembol*. Konya: Palet Yayınları.
- [2] Cansever, T. (2016). *İslam'da şehir ve mimari*. İstanbul: Timaş Yayınevi.
- [3] Taburoğlu, Ö. (2013). *Görsel, söz ve yazı*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- [4] Köksal, A. (2009). *Anlamın sınırı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- [5] Broadbent, G. (1996). A plain man's guide to the theory of signs in architecture. K. Nesbitt (Ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995* içinde (124-142). New York: Princeton Architectural Press.
- [6] Roth, L. M. (2006). *Mimarlığın Öyküsü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- [7] Sayın, N. (2021). *Coğrafi Bir Mesele Olarak Mimarlık*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- [8] Köksal, A. (2022). *Anlamın Sınırı*. İstanbul: Arketon Yayınları.
- [9] Ulağlı, S. (2018). *Ötekinin bilimine giriş imgebilim*. İstanbul: Motto Yayınları.
- [10] Arolat, E. (2021a). *Emre Arolat'ın mimarlığı üzerine görüşme-1* (Konuşma metni).
- [11] Arolat, E. (2021b). *Emre Arolat'ın mimarlığı üzerine görüşme-2*, (Konuşma metni).
- [12] Erdoğan Erkarlan, Ö. (2014). Sancaklar camisi: idrak ve teslimiyet. *Mimarlık Dergisi*, 379, 18-22.
- [13] Şahin, F. Arşivi, (2018).
- [14] Parlak, S. Ö. (2019). *İç mekân tasarımında metafor uygulamaları Büyükçekmece sancaklar camii örneği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Beykent Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- [15] Altınışık, B. (2018). *Kelime ve şey: öz ve Sancaklar cami*. Ö. Eyüce (Ed.), İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- [16] Akin, A. (2016). Tarihi süreç içerisinde cami ve fonksiyonları üzerine bir deneme. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 179-211.
- [17] Uzun, Ç. (2010). *Günümüz cami mimarisinin işlev-biçim ve teknoloji ilişkisi açısından incelenmesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- [18] Kuban, D. (2021). *Mimarlık kavramları*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- [19] Ögel, S. (2014). Osmanlı camii ve birlik kavramı. A. Y. Ocak (Ed.), *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler* içinde (509-513). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- [20] Hillenbrand, R. (1985). The mosque in the mediaval Islamic world. S. Cantacuzino (Ed.), *Architecture and Continuity* içinde (33-51). New York: Islamic Publications.
- [21] Demirkaya, H. (1999). *Mekân kavramının tarihsel süreç içinde incelenmesi ve günümüzde mekân anlayışı*. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- [22] Kahera, A., Abdulmalik, L., Anz, C. (2009). *Design criteria for mosques and Islamic centers: art, architecture and worship*. London: Architectural Press.
- [23] Erzincan, T. (2005). *Mihrap*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [24] Bozkurt, N. (2005). *Minber*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [25] Eyice, S. (1993). *Cami-Mimarlık Tarihi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [26] Yaran, R. (2013). Mescidden camiye, *Din ve Hayat Dergisi*, 20, 4-5.
- [27] Harmankaya, N. Ç. A. (2018). *Mimar Sinan camilerinde sembolizm*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- [28] Kuban, D. (1975). Kültürel gelişmeler ve tarihi çevrenin korunması. *Mimarlık Dergisi*, 5, 21-23.
- [29] Ürey, Ö. (2013). Transformation of minarets in contemporary mosque architecture in Turkey. *International Journal of Science Culture and Sport*, 1(4), 95-107.
- [30] Ayverdi, E. H. (1985). *Osmanlılarda minare*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- [31] Aksu, H. (2006). *Musalla taşı*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [32] Hasol, D. (1995). *Mimarlık sözlüğü*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- [33] Bayburtoğlu, Z. (1976). Anadolu Selçuklu devri büyük programlı yapılarında önyüz düzeni. *Vakıflar Dergisi*, 11, 67-106.
- [34] Kasapşekin, M. A. ve Altuncu, D. (2012). Selimiye camiinde gösterge bilimin izleri. 7. *Uluslararası Sinan Sempozyumu* içinde, (ss. 16-22). Edirne.
- [35] Apaydın, H. Y., Bardakoğlu, A., Karaman, H. (1999). *İlmihal I: iman ve ibadetler, ilmihal II: İslam ve toplum*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [36] Tanman, M. B. (1997). *Halvethâne*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [37] Erzen, J. N. (1996). Interior space articulation in Sinan's mosques. *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu* içinde, (ss. 315-324). Ankara.
- [38] Sennou, Y. Arşivi, (2021).